

Studia i materiały
z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej

T. 3

redakcja Tomasz Kargol, Witalij Michałowski

Студії та матеріали
з ранньомодерної та нової історії Центрально-Східної Європи

T. 3

за редакцією Томаша Карґоля та Віталія Михайловського

Kraków — Kijów 2022
Краків — Київ 2022

Євген Ковальов
ORCID: 0000-0002-7740-4332

Марина Будзар
ORCID: 0000-0002-3720-7799

ДВОРЯНСЬКА ВИБОРНА СЛУЖБА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДОБИ МИКОЛИ І: ЗАГАЛЬНІ ТРЕНДИ ТА ПРАКТИКИ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

DOI 10.32021/9788367497169.05

Станова стратифікація була однією з найважливіших соціальних засад української історії «імперської доби» чи пак «довгого ХІХ століття». У Російській імперії станова структура суспільства, в якій провідне місце посідало дворянство, загалом склалася і була законодавчо оформлена впродовж другої половини ХVІІІ ст., під час правління Катерини ІІ, коли постали губернські дворянські спільноти з правами юридичних осіб та органами самоврядування — дворянськими й депутатськими зборами. Правовою підставою їх існування стала Жалувана грамота дворянству 1785 р. У царювання Миколи І (1825–1855) становий лад остаточно усталився та був

законодавчо закріплений Зводом законів 1832 р., у IX томі якого містився Звід законів про стани. Дворянське станове самоврядування через своїх виборних урядників набуло важливого значення у місцевій адміністрації, особливо на повітовому рівні. Так тривало до реформ 1860-х–1870-х рр., внаслідок яких станова стратифікація стала поступово втрачати свою значущість¹.

Наша розвідка присвячується переважно правлінню Миколи I, на яке припали і «розквіт» станового ладу, і водночас «апогей самодержавства» – граничний розвій російської абсолютної монархії². Спробуємо з'ясувати, як функціонувала система дворянського станового самоврядування у цей час, зокрема у «малоросійських губерніях» — на Полтавщині й Чернігівщині, яка роль відводилася їй в імперському державному апараті та в якому соціокультурному середовищі вона існувала.

Важливою особливістю російського імперського державного ладу було зрощення дворянського станового самоврядування з місцевою адміністрацією. Значна частина поліцейських і судових посад на повітовому та губернському рівнях заміщувалася за вибором дворянських зборів, які й бували зазвичай виборчими зібраннями. Коло посадовців, яких обирало дворянство, розширювалося. За Миколи I, зокрема, для залучення заможних поміщиків до підтримки освітніх закладів Статутом гімназій та училищ повітових і парафіяльних 1828 р. було запроваджено посаду почесного попечителя гімназії, котрого обирали дворянські збори³. Зрештою, до Зводу законів було включено Статути про цивільну службу, що закріпили її поділ на дві галузі: коронну («за призначенням від уряду») та виборну («за виборами»). Зазвичай помісне дворянство залучалося до виборної станової служби після проходження служби коронної, себто військової чи цивільної.

Виборче право дворян було обмежено низкою цензів (віковим, майновим тощо). Активним виборчим правом могли користуватися лише поміщики, котрим належало щонайменше 100 кріпаків або 3000 десятин землі⁴. Інші (дрібнопомісні), що володіли принаймні

¹ Борис Миронов, *Российская империя: от традиции к модерну*, vol. 1. (Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2014), 334–336.

² Александр Пресняков, *Апогей самодержавия. Николай I* (Ленинград: Брокгауз-Ефрон, 1925), 3. Тут і далі всі цитати подано в перекладі з російської мови.

³ *Полное собрание законов Российской империи*, собр. 2, vol. 3, № 2502, § 137.

⁴ *Свод законов*, vol. 2 (Санкт-Петербург, 1832), ст. 750.

5 кріпаками чи 150 десятинами землі, мали об'єднуватися до цензової вимоги (себто щоб разом у них була сотня кріпосних душ) й обирали уповноваженого, який міг голосувати⁵.

Провідна роль у дворянському становому самоврядуванні належала губернським і повітовим предводителям. У їхній діяльності з усією очевидністю проявлявся нерозривний зв'язок станового самоврядування з державним управлінням. Обсяг їхніх обов'язків з часів правління Катерини II невпинно зростав і включав у себе як власне станові справи, так і різноманітні адміністративно-господарські доручення. Головним обов'язком предводителів були «підприємства про користі дворянства й охорона у цьому стані ладу та спокою»⁶. Вони головували на дворянських зборах, мали наглядати за поведінкою, способом життя і статками дворян. Крім того, предводителі опікувалися хлібними магазинами (коморами), де зберігалися запаси продовольства, брали участь в організації виконання земських повинностей, засідали у рекрутському присутстві тощо. Повітові предводителі додатково мали головувати у дворянських опіках і ревізьких комісіях, що займалися проведенням переписів податного населення («ревізій»)⁷. Дуже важливим обов'язком предводителів став контроль взаємин поміщиків з кріпаками⁸. Уряд, навантажуючи предводителів великим обсягом адміністративно-господарських обов'язків, начебто дбав про врахування інтересів дворянства, проте насправді йшлося про чимдалі глибшу інкорпорацію виборних урядників до державного адміністративного апарату. І це при тому, що предводителі, на відміну від коронних урядників, не отримували жалування, хіба що незаконні «акциденції».

З початку XIX ст. дедалі помітнішим ставало ухилення дворянства від виборної служби. Це обумовлювалося зміцненням російської абсолютної монархії, особливо у царювання Миколи I, бо самодержавство й виборність погано суміщалися. «Усе сильнішим ставало роз'єднання уряду з суспільством, з одного боку, з другого жє вбивалося поступово значення станового врядування і цікавість

⁵ Ibidem, ст. 761–762.

⁶ Ibidem, vol. 9, ст.119.

⁷ Ibidem, ст.117–131.

⁸ Александр Романович-Славатинский, *Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права* (Санкт-Петербург: Типография министерства внутренних дел, 1912), 357–358.

до нього помісного дворянства», — зазначав про цей час дослідник історії дворянства у Російській імперії барон Сергій Корф⁹.

До ухильників насамперед належали представники верхівки помісного дворянства, яким не треба було шукати службових посад заради примноження статків. Ба більше, виборні посади, насамперед предводительські, вимагали чималих витрат на відкрите світське життя, необхідне для здобуття та збереження престижу й авторитету у дворянській спільноті, — бали, обіди тощо, а це могло скидатися на марнотратство. Виконання чимдалі складніших і численніших посадових обов'язків потребувало дедалі більше зусиль, а це шкодило поміщицькому господарству, яке вимагало постійної уваги. Зрештою, на заваді службі інколи ставало просте небажання полишати затишний приватний світ панської садиби та зайвий раз стикатися з малопривабливою бюрократичною машиною.

«Патріархальні порядки», які панували на дворянських зборах, зловживання на виборах, корумпованість виборних урядників, байдужість поміщиків до служби, — усе це стало багатим джерелом сатиричних сюжетів у художній літературі й публіцистиці. Як приклади згадаємо комедію «Дворянські вибори» українського літератора Григорія Квітки-Основ'яненка, опубліковану двома частинами у 1829–1830 рр., і нарис «Малоросійська лінь» Федора Чижова, науковця, літератора та громадського діяча, котрий, описавши свої враження від подорожі з Петербурга в Україну 1838 р., іронічно змалював тамтешні повітові дворянські збори.

У п'єсі Квітки крізь серпанок гротеску проступають загальні риси дворянської «електоральної культури» початку Миколаївської доби, з якою письменник, що мав багатий досвід служби за виборами на Слобожанщині, був ґрунтовно обізнаний. Комедія насичена виборчим жаргоном: приміром, «боятися вороних» — непокоїтися через очікування отримати чорні кулі, які означали голосування проти; «вороні з зірочкою» — одна біла куля, себто голос за, з-поміж чорних¹⁰. Згадує Квітка і шахрайство на виборах: «можна би перед вашим балотуванням у виборчій скрині залишити куль десяток» чи «можна би ваші виборчі кулі, коли витягнуть із скрині, розсипати, й, збираючи, доповнити з рукава» тощо¹¹.

⁹ Сергей Корф, *Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов* (Санкт-Петербург: Типография Тренке и Фюсно, 1906), 344.

¹⁰ [Григорий Квитка], *Дворянские выборы, часть вторая, или Выбор исправника* (Москва: типография П. Степанова при императорском театре, 1830), 56, 169.

¹¹ *Ibidem*, 58.

З Квітчиних «Дворянських виборів» довідуємося про неофіційну ієрархію виборних посад, привабливість яких залежала як від престижу, так і від прибутковості (йшлося, звісно, про можливість для здирництва й хабарництва). Найпрестижнішою була, безумовно, посада губернського предводителя, проте вона не обіцяла зиску, а навпаки вимагала чималих витрат («Жалування жодної копійки, а честі вдосталь»¹²). Ось вимоги до претендента на цю посаду: «...Був би він багатий пан, чиновний, екіпаж хвацький, аби далеко губернського видко було; давай бали, давай обіди...»¹³. «Гідними» цієї посади є зарозумілі багатії-марнотратники з промовистими прізвищами — «Глупогордов» і «Молододуров». Значно більше дворян-виборців цікавила посада повітового предводителя, ближчого до дворянського загалу. Цьому уряднику не завадила би практична обізнаність з бюрократичним світом: «Щоб був кмітливим, пролазою, служакою — і щоб знав папери»¹⁴. У нарисі Чижова старосвітський український поміщик Степан Семенович не наважується знехтувати проханням поважного повітового предводителя їхати на вибори, адже «предводитель є людиною потрібною, іноді всяко буває, що-небудь станеться, тоді гірше, — їзди та проси»¹⁵. Вельми вигідними вважалися посади повітового судді та справника. Проте не було значного попиту на місця засідателів у судах, бо це були несаможиттєві урядники, залежні від свого безпосереднього начальства, яке неохоче допускало їх до прибуткових справ («засідателю по вусах тече, а до рота не потрапляє»¹⁶). Зовсім маловартісним було дворянське депутатство: «Куди хочете, аби щось перепало, тільки не в депутати»¹⁷.

Для перемоги на виборах була потрібна підтримка «партії», що поставала на ґрунті різноманітних особистих зв'язків (як-от родинних або сусідських), спільних інтересів (очікуваних зисків від здобуття тої чи тої посади тощо), зрештою, єдності громадсько-політичних переконань. «Партія» могла чисельно підсилюватися і шляхом підкупу виборців, насамперед з дрібнопомісної бідноти. Таких завербованих прихильників-найманців Квітка називає «запасни-

¹² [Григорій Квитка], *Дворянские выборы* (Москва: типография П. Кузнецова, 1829), 91.

¹³ *Ibidem*, 88.

¹⁴ [Квитка], *Дворянские выборы*, 1829, 92.

¹⁵ Бабак [Федор Чижев], «Малороссийская лень», Библиотека для чтения vol. 32 (1839): 38.

¹⁶ [Квитка], *Дворянские выборы*, 1829, 117.

¹⁷ *Ibidem*, 114.

ми». Впливовий у своєму повіті поміщик з характерним прізвищем «Староплутов» має вдосталь «запасних», як пояснює його покоївка: «Панові треба, щоб скрізь були його судді; й у справах, яких у нього багато, щоб на його боці були. Ось він і назбирає дрібну шляхту: називаються вони всі дворяни, але й дворів своїх не мають. До виборів він їх усіх до купи, та на возах до міста. Як іти на вибори, так дається їм давно приготована амуніція, і поки балотування триває, так вони всі на наших харчах: їдять, голубчики, досочу, п'ють безпросипно, та за це і голосують за кого нам треба»¹⁸.

На Квітчину думку, яку поділяло чимало його сучасників, головною вадою тогочасного дворянського самоврядування була участь у ньому дрібнопомісної бідноти, а усунення її від виборів начебто могло відкрити шлях до виборних посад «партії благомислячих». Варто зауважити, що Квітка писав свою комедію саме у той час, коли уряд переймався реформуванням дворянського самоврядування й, між іншим, прагнув якщо не зовсім усунути від виборів дрібнопомісне дворянство, то принаймні підвищити виборчий ценз, що і сталося 1831 р., коли, зокрема, було запроваджено голосування через уповноважених за умови володіння щонайменше 5 кріпаками або 150 десятинами землі¹⁹.

Оцінюючи значущість дворянських зборів, необхідно брати до уваги, що вони були важливими майданчиками для соціальної взаємодії. Подорож до міста заради участі у зборах, що відбувалися зазвичай що три роки, для сільського дворянства безперечно ставала небуденною подією. Знайомство та спілкування з людьми власного соціального кола, обмін новинами, зрештою, можливість придбати у міських крамницях товари, потрібні у поміщицькому побуті, й навіть підшукати гідного партнера для укладення шлюбу — ось наскільки широким було коло зацікавлень дворянства, що прибувало на збори. Квітчини «Дворянські вибори» є цьому підтвердженням: поміщик Староплутов приїхав до губернського міста заради виборів, його дружина — «для закупок», а з ними була небога, котру настав час видавати заміж²⁰. У «Малоросійській лінії» Чижова Степан Семенович їде на вибори, аби обговорити свої господарські справи у колі знайомих поміщиків, хоча й шкодує, що треба покидати хазяйство («тягтися за двадцять п'ять верст, тепер час робочий, за

¹⁸ Ibidem, 5–6.

¹⁹ Корф, *Дворянство и его сословное управление*, 543.

²⁰ [Квітка], *Дворянские выборы*, 1829, 4–5.

всім треба доглянути. Завтра хотів на хутір поїхати, аж ось і їдь»²¹), тож на зборах власне виборами переймався здебільшого предводитель, а загал переважно цікавили «вівці, тютюн, хліб, вовна.»²².

Слід зважати й на те, що у Миколаївській Росії провінційне дворянство мало обмаль можливостей для легальної громадської активності, а дворянські вибори ставали слухною нагодою для її прояву, хоча здебільшого й у потворному вигляді змагання «партій», що зазвичай поставали на основі патронатно-клієнтельних клік, за якими, однак, зазвичай приховувалися ліберальні чи консервативні політичні угруповування різних відтінків.

У Російській імперії дворянство аж ніяк не було монолітною соціальною стратою. Навпаки, воно складалося з регіональних спільнот, які різнилися своїм походженням і культурними особливостями (віровизнанням, мовою тощо). Через це розмаїття проявлявся «комполітний» характер імперії, розширення якої зазвичай обумовлювалося компромісами з регіональними елітами, й імперському уряду, попри більш-менш послідовну уніфікаторську політику, так і не вдалося остаточно позбутися строкатості дворянства.

У низці регіональних еліт імперії не останнє місце належало малоросійському дворянству — поміщикам Полтавської та Чернігівської губерній, нащадкам козацької старшини Лівобережної України. Це була консолідована спільнота, доволі міцно зв'язана родинними та свояцькими стосунками, а також мережею патронатно-клієнтельних взаємин. За умови лояльності до монархії малоросійське дворянство мало можливість порядкувати у себе на батьківщині, користуючись для підтримки своєї значущості становим самоврядуванням.

Малоросійське дворянство мало складну мікроструктуру, обумовлену земельною власністю. На Полтавщині й Чернігівщині були маєтки, що належали тій чи тій поміщицькій родині ще з кінця XVII—початку XVIII ст. Така «вкоріненість» дворянського землеволодіння сприяла утворенню сусідських мікроспільнот. У кожному повіті існували складні взаємини між родичами та свояками, свої патрони зі своїми клієнтами, причому історія цих заплутаних зв'язків нерідко починалася ще у XVIII ст. Як правило, на повітовому рівні було декілька заможних і впливових родин, які визначали характер місцевого дворянського самоврядування. З них, зокрема, походили повітові предводители. Щодо цього осо-

²¹ Бабак [Чижов], «Малороссийская лень», 38.

²² Ibidem, 46.

бливо показовим є Переяславський повіт, де впродовж першої половини ХІХ ст. предводителями ставали представники тільки двох родин — Іваненків і Лукашевичів²³. Бували непоодинокі випадки, коли одна особа багаторазово переобиралася на посаду повітового предводителя, що вочевидь засвідчувало непохитність її авторитету. Наприклад, Олексій Левченко був косянтиноградським предводителем тридцять років (1826–1856)²⁴.

Для глибших уявлень про місцеве дворянське самоврядування Миколаївської доби потрібні біографічні розвідки та *case studies*. Вони можуть показати, як особистий досвід корелювався з загальними трендами доби. Прикладом слугуватимуть епізоди біографії Григорія Ґалаґана (1819–1888) — видатного громадського діяча, значну частину життя котрого було присвячено службі за виборами, зокрема на посаді повітового предводителя дворянства.

Ґалаґани належали до верхівки малоросійського помісного дворянства. Їхнім родовим гніздом був маєток у селі Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії. Станом на 1857 р. Г. Ґалаґану належало понад 3000 кріпаків чоловічої статі й понад 17000 десятин землі на Полтавщині й Чернігівщині²⁵. Крім того, він був єдиним спадкоємцем своєї матері й бездітного стрія. Разом Ґалаґанам у середині ХІХ ст., напередодні скасування кріпацтва, належало близько 6,5 тис. селян у Полтавській та Чернігівській губерніях²⁶.

У 1847 р. Ґалаґан побрався з Катериною Кочубей, котра походила з багатого та впливового українського роду, що дав імперії низку видатних державних діячів. Завдяки цьому шлюбу він здобув доступ до вищих бюрократичних та придворних кіл Петербурга. Двоє стріїв його дружини, Дем'ян й Олександр Кочубеї, були членами Державної ради — вищого законодавчо-дорадчого органу імперії, а її близький родич князь Лев Кочубей у 1853–1859 рр. був полтавським губерньським предводителем дворянства.

²³ Иван Павловский, *К истории полтавского дворянства 1802–1902: очерки по архивным данным с рисунками*: в 2 т., vol. 1 (Полтава: Типография Торгового дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1906), XXXV–XXXVI.

²⁴ Ibidem, XL.

²⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), фонд ІІ Історичні матеріали, опис 1, справа 26791 „Формулярний список о службе почетного попечителя Черниговской губернской гимназии и судьи Черниговского совестного суда титулярного советника Галагана, составлен 22 июня 1857 года”, аркуш 18 зворот.

²⁶ Для порівняння: у переддень скасування кріпосного права у Полтавській губернії був 31 поміщик, що володів понад 1000 душ кріпаків (Іван Павловский, *К истории полтавского дворянства*, II, 31).

У студентські роки, проведені у Петербурзі, молодий Ґалаґан, замислюючись над своїм майбуттям, відчував нехіть до державної служби, хоча, звісно, розумів, що тогочасний дворянський етос вимагав, аби молодий чоловік прослужив принаймні нетривалий час. Його юнацьким ідеалом, який він намагатиметься справдити, було сільське поміщицьке життя у Сокиринцях. 27 листопада 1838 р. він занотував у своєму щоденнику: «...Навіщо мені служба? Якщо не зовсім, то, принаймні, тривала? Навіщо? Коли я доволі багатий, аби жити спокійно з найменшим чином. Але ні, не багатство утримує мене від служби, ні! Мене утримують Сокиринці. Так! Візьміть усі чини, і товариство петербурзьке, і багатства, і тривале життя, залиште мені тільки Сокиринці, милі, чудові, дивовижні Сокиринці!»²⁷. Така втеча від державної служби до приватного світу обумовлювалася вельми критичним ставленням юнака до реалій Миколаївської Росії — абсолютизму, бюрократизму, кріпацтва. Згустком цих настроїв є щоденниковий запис від 19 лютого 1838 р.: «Мені судилося бути скотом, повелівати скотами та підкорятися скоту»²⁸.

Ґалаґану довелося вступити на коронну службу, проте, прослуживши недовго у відомстві державних маєтностей, він здобув для себе бажану синекуру — посаду почесного наглядача повітового училища (спершу в Пирятині, згодом у Борзні). У той же час він одружився і зайнявся управлінням своїми розлогими маєтками, щиро переймаючись поліпшенням становища кріпаків і вбачаючи саме в цьому сенс свого життя.

Аби характеристика Ґалаґана була повнішою, зазначимо, що він ще замолоду відрізнявся палким українським патріотизмом, ґрунтованим як на романтичній фольклорно-етнографічній візії національності, так і на неприйнятті «чужого» петербурзького абсолютизму. Ф. Чижев, наставник і близький друг Ґалаґана, у своїх свідченнях у справі Кирило-Мефодіївського товариства 1847 р. зауважив, що Ґалаґан «пристрасно, до нестями любить Малоросію, тільки нею і марить»²⁹. Крім українофілів кола кирило-мефодіївців, він з часом зблизився і з московськими слов'янофілами.

Наближаючись до зрілого тридцятирічного віку, Ґалаґан мав майже все, про що мріяв у юності, — затишну оселю у Сокиринцях, люблячу дружину з її дружньою і впливовою ріднею, неклопітку

²⁷ Григорій Ґалаґан, *Журнал (1836–1841)*, eds. Марина Будзар, Євген Ковальов (Київ: StreamARLine, 2020), 64–65.

²⁸ *Ibidem*, 55.

²⁹ Кирило-Мефодіївське товариство, eds. Оксана Франко, Марія Бутич and Іван Глизь, vol. 3. (Київ: Наукова думка, 1990), 243–244.

службову посаду, товариські взаємини з інтелектуалами, та, зрештою, селян-кріпаків, котрі, як він гадав, потребували його піклування. І саме в цей час йому довелося познайомитися з дворянською виборною службою. Очевидно, що молодий поміщик, освічений та гуманний, зі зв'язками та статками, що належав, за Квітчиною класифікацією, до «партії благомислячих», не міг залишитися осторонь публічної активності у формі служби за виборами дворянства, як би це йому й було не до вподоби.

Восени 1847 р. Микола Рігельман, київський чиновник і чернігівський поміщик, двоюрідний брат Ґалаґана, запропонував йому балотуватися на вакантну посаду почесного попечителя Чернігівської гімназії³⁰. Михайло Судієнко, котрий раніше обіймав цю посаду, обіцяв Ґалаґану всіляку підтримку, якщо той братиме участь у виборах. Господарські клопоти, якими Ґалаґан зазвичай пояснював свою нехоть до служби, Рігельман всерйоз не сприймав і в одному із своїх листів навіть напівжартома-напівсерйозно зауважив: «...господарство не є заняттям, а так, чимось для проведення часу і для збудження апетиту»³¹. В іншому листі, написаному ще навесні 1847 р., він міркував: «...Не будь ченцем, що віддаляється від світу; завдання обмежується не тим, щоб себе спасти, а щоб спасти й інших. Перше ти майже зробив, ти врятував себе від спокус світу, у такий небезпечний час ти провів свій човен, не спокусившись співами сирен; залишається зробити інше — будь у світі, аби з ним боротися, аби тертям об тебе могли скільки-небудь стертися його плями, згладитися потворні нарости; хоч би як вплив наш не здавався слабким і незначним, він не залишиться без дії — тому що добро наділене незримою силою, одному йому властивою»³². Однак Ґалаґан все-таки відмовився балотуватися.

У травні 1848 р. у Чернігові мали відбутися дворянські збори. Незадовго до них Ґалаґан одержав листа від сусіда з Качанівки, багатого поміщика Григорія Тарновського, котрий радив йому балотуватися на посаду борзнянського повітового предводителя дворянства. Тарновські й Ґалаґани були найбагатшими поміщиками Борзнянського повіту. Крім того, на Борзнянщині знаходилися Кунашівка та Білі Вежі — маєтки Олександра Кочубея, згаданого

³⁰ ІР НБУВ, фонд II Історичні матеріали, опис 1, справа 27433 М. Рігельман — Г. Ґалаґану, аркуш 1.

³¹ ІР НБУВ, фонд III Листи, опис 1, справа 919 Рігельман — Г. Ґалаґану, аркуш ізворот.

³² ІР НБУВ, фонд II Історичні матеріали, опис 1, справа 27434 М. Рігельман — Г. Ґалаґану, аркуш 2.

вже впливового петербурзького урядника, стрія Ґалаґанової дружини, котрий усіляко підтримував чоловіка своєї небоги. За таких обставин обрання скидалося на формальність.

Однак висунення Ґалаґана на посаду предводителя ініціював не сам Тарновський, а борзнянський поміщик Микола Білозерський, котрий тривалий час служив дворянським депутатом. Він вдався до посередництва Тарновського, який був давнім приятелем Ґалаґанів. Тож на прохання Білозерського Тарновський наполегливо вмовляв Ґалаґана пристати на пропозицію стати предводителем: «...Я отримав листа Миколи Даниловича Білозерського — людини поважної не лише у Борзнянському повіті, але й у всій губернії — він просить мене переконати Вас погодитися посісти місце борзнянського предводителя. Якщо моя порада може мати якусь ціну у Ваших очах, то я відверто скажу, що відмовлятися Вам від цієї посади не годиться, тим паче, що я цілковито впевнений у тому, що дворянство борзнянське не шкодуватиме, обравши Вас на цю посаду, і що Ви повною мірою виправдаєте цей вибір. Ваш вік, статки, родина й, понад це, Ваш спосіб мислення не дозволять Вам відмовлятися...»³³.

Після певних вагань Ґалаґан все-таки згодився, і незабаром Білозерський вже дякував йому за це — у своєму листі він пишномовно зазначав, «що благородство думок про громадянські обов'язки є запорукою якнайкращого поведження на посаді, яку приймаєте»³⁴. З того же листа Білозерського дізнаємось, що він був не єдиним прибічником Ґалаґана серед борзнянських дворян — його підтримували ще пани Ловцови, які, за словами Білозерського, були «в захваті від успішного посередництва мого»³⁵. Так у Ґалаґана складалася своя «партія».

Дворянські збори у Чернігові, присвячені виборам, Ґалаґан докладно описав у листі О. Кочубею від 29 травня 1848 р.³⁶ Цей текст, на нашу думку, належить до важливих джерел з соціальної історії України Миколаївської доби, а тому вартий поглибленого аналізу.

Передовсім Ґалаґан відзначив малу чисельність дворян, прибулих на збори: на час відкриття з'явилося лише 122 особи. Згодом через нарочних вдалося запросити ще декого, й загальна кількість

³³ ІР НБУВ, фонд III Листи, опис 1, справа 745 М. Білозерський — Г. Ґалаґану, аркуш 1.

³⁴ Ibidem, справа 739 М. Білозерський — Г. Ґалаґану, аркуш 1–1зв.

³⁵ Ibidem.

³⁶ ІР НБУВ, фонд III Листи, опис 1, справа 10722 Г. Ґалаґан — О. Кочубею, 2 арк.

учасників сягнула 140. З Крелевецького повіту прибуло лише двоє дворян, включно з тамтешнім предводителем. Такий абсентеїзм пояснювався, на думку Ґалаґана, тим, що цього разу вибори не були загальними, а більшість дворян ставиться до них лише як до засобу задоволення власних приватних інтересів. Отже, мало вакантних посад — мало й виборців. Через це для виборів тільки у трьох повітах вистачило присутніх дворян, інші повіти довелося з'єднувати для голосування.

Зборам, як гадав Ґалаґан, бракувало порядного керівництва. Провину за це він покладав на Якова Івановича Дуніна-Борковського, чоловіка похилого віку, виконувача обов'язків губернського предводителя, — той не мав належного авторитету: «...Безлад на зборах був жахливий; кожен робив і говорив що хотів і коли хотів»³⁷.

На зборах дворянство займалося не лише виборами. Три дні було присвячено розгляду справи поміщика Єрошевицького, звинуваченого у жорстокому ставленні до кріпаків. Збори ухвалили взяти в опіку лише той маєток, в якому мешкали скривджені селяни, а інших кріпаків залишити під владою Єрошевицького, хоча майже половина дворян вважала за необхідне взяти в опіку всіх його селян. Ця справа, за словами Ґалаґана, показала «спрямованість громадської думки» чернігівського дворянства³⁸, бо на той час ставлення до пресловутого «селянського питання» давно вже було найточнішим показником громадсько-політичних переконань дворянина та й взагалі будь-якої освіченої людини у Російській імперії.

По завершенні розгляду справи Єрошевицького збори впродовж шести днів переймалися справою спорудження шосейних доріг. За побажанням самого імператора місцеві поміщики мали отримати підряди на їх будівництво, але Дунін-Борковський роздавав їх стороннім особам. Це обурювало дворянство. Висувалася вимога перевірити будівельні витрати, що означало підозру у зловживаннях з боку предводителя. Він мав захисників, але все-таки проти нього склалася «сильна партія».

Нарешті розпочалися вибори. Протягом трьох днів обирали повітових урядників. Борзнянські дворяни, об'єднані з ніжинськими, одностайно обрали Ґалаґана борзнянським повітовим предводителем. Потім відбулися губернські вибори. Саме вони найбільше зацікавили присутніх. «Тут-то почалися і гучні успіхи, і гучні нещадні падіння!», — зазначає Ґалаґан. Запекле змагання велося за

³⁷ Ibidem, 1.

³⁸ Ibidem, 1зв.

посаду голови палати цивільного суду — дуже важливе місце, зважаючи на те, що судові тяжби майнового характеру не були рідкістю у житті малоросійського дворянина-поміщика й могли тривати десятиліттями, про що Ґалаґан, до речі, знав з власного досвіду. Переможцем у цьому змаганні став Яків Гаврилович Макаров, приятель і свояк Ґалаґанів. Проте його затвердження на цій посаді ускладнилося тим, що раніше, будучи ніжинським повітовим суддею, він сам потрапив під суд, хоча й був виправданий, а судимі урядники не могли обіймати виборних посад. Тому Ґалаґан просив О. Кочубея поклопотатися у Петербурзі щодо затвердження обрання Макарова, тим паче, що, на думку Ґалаґана, справа, за яку той опинився під судом, була дріб'язковою.

Значну увагу привернули й вибори губернського предводителя. Було чимало бажаючих обрати на цю посаду поважного Олександра Михайловича Маркевича, котрий вже раніше, у 1832–1838 рр., її обіймав, але той не згодився. «Він мене запевняв, — писав Ґалаґан, — що він би ніяк не відмовився, але тепер доручено губернському предводителю стільки сторонніх справ, як-от шосе, що не вистачить його сил для виконання усього як треба»³⁹. Дунін-Борковський, що балотувався на цю посаду, не здобув належної підтримки, і цим скористалася «партія» новозибківського повітового предводителя Миколи Бороздни, який і став новим губернським предводителем. Ґалаґан вважав його енергійною, імпазантною, розумною людиною, проте схильною приховувати власні переконання. Йому довелося тривалий час прослужити разом з Бороздною, і згодом він почав ставитися до нього як до спиртного та обережного кар'єриста, вельми охочого «купувати чини й ордени нашим коштом»⁴⁰. Предводительством Бороздна скористався як сходинкою до губернаторства, що увінчало його службову кар'єру, — 1862 р. він очолив Смоленську губернію.

Обійнявши посаду предводителя, Ґалаґан зіткнувся з багатьма труднощами. По-перше, були побутові незручності. У Борзнянському повіті йому належав величезний маєток в Ічні, але постійно він мешкав у сусідньому Прилуцькому повіті, в Сокиринцях, доволі далеко від Борзни. Це, між іншим, було однією з причин його вагань щодо прийняття пропозиції стати борзнянським пре-

³⁹ Ibidem, 2зв.

⁴⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАК України), ф. 1475 Ґалаґани-поміщики, оп. 1, спр. 992 Листи Григорія Ґалаґана до дядечка Кочубея, аркуш 51зв.

дводителем. Борзна була одним з найбідніших міст Чернігівщини, більш-менш зручних будинків там було обмаль, тому непросто було знайти пристойну квартиру⁴¹. По-друге, давалося взнаки велике навантаження службовими обов'язками, покладеними на предводителя, і до того ж, виконуючи їх, доводилося спілкуватися з повітовим чиновництвом, а щодо нього Ґалаґан був невисокої думки⁴².

У Борзні Ґалаґан бував лише наїздами, а чимало поточних справ брав на себе М. Д. Білозерський, що мешкав на хуторі Миколаїв неподалік від повітового міста. З їхнього листування довідуємося, зокрема, про постачання провіанту, збирання для губерньської адміністрації свідчень про врожай та становище хлібних магазинів, а це все, до речі, було непросто зробити, позаяк провіант постачався з недоїмками, обсяг врожаю залишався невідомим, а попечителі магазинів на запити не відповідали⁴³.

У широкому колі предводительських обов'язків одним з найважливіших був нагляд за взаєминами поміщиків з кріпаками. Для Ґалаґана, котрий ще замолоду став засадничим противником кріпацтва і прагнув гуманізувати управління власними селянами, це була слухна нагода поглянути на поміщицько-селянські відносини з позиції агента державної влади. Зокрема, не раз доводилося йому розслідувати конфлікти поміщиків з кріпаками.

У 1849 р. Ґалаґан розглядав справу Анни Григорович, поміщиці села Сиволож, яка напідпитку била своїх двораків. Цього разу він обмежився «суворою доганою» поміщиці, а також тим кріпакам, котрі не виявляли цілковитої покори та поваги до неї. Губерньський предводитель, якому Ґалаґан доповів про результати слідства, визнав, що варто було би порадити родичам і близьким поміщиці вплинути на неї, аби вона змінила спосіб життя, бо інакше її маєток буде взято в опіку⁴⁴.

На початку 1850 р. Ґалаґан почув поголоски, що відставний полковник Іван Гореславський, котрий управляв маєтком своєї дружини, селами Шаповалівкою і Миколаївкою з навколишніми

⁴¹ ІР НБУВ, фонд III Листи, опис 1, справа 11082 Григорій Ґалаґан — до О.В. Кочубея, аркуш 1.

⁴² Ibidem, 1.

⁴³ ІР НБУВ, фонд III Листи, опис 1, справа 740 М. Білозерський — Г. Ґалаґану, аркуші 2–2зв.

⁴⁴ Державний архів Чернігівської області, фонд 133 Чернігівське дворянське депутатське зібрання, опис 1, справа 392 Сборник документов о крестьянских волнениях в имениях помещиков Борзенского уезда Григорович и Гореславского, аркуші 1–4.

хуторами, ставиться із «зайвою суворістю» до селян. Певних доказів поміщицької жорстокості бракувало, але Ґалаґан вирішив звернути увагу на Гореславських та їхніх кріпаків, бо раніше в цьому маєтку були селянські заворушення. Незабаром стало відомо про наглу смерть селянина Трофима Уточки, кріпака Гореславських, котрий помер після поміщицького покарання. Слідство встановило, що селянин помер після покарання, проте буцімто не через нього, а від хвороби. Свідчень сваволі Гореславського знайдено не було, але лише тому, що вся околиця його побоювалася. Навіть сусідні козаки, особисто вільні люди, не хотіли свідчити проти нього. Слідчі мали допитати ще сусідніх дворян, але Ґалаґан відверто писав губернському предводителю, що був задалегідь впевнений — їхні покази будуть на користь Гореславського. «Слідство йшло звичайним порядком, що привів усе до бажаного результату і для поміщика, і для слідчих», — повідомляв він Бороздні, натякаючи на те, що справу намагалися звести нанівець. Втім, Гореславський визнав за краще полишити свій маєток та виїхати до Одеси, й Ґалаґан визнав це за слушне рішення⁴⁵.

Важливим обов'язком місцевої влади було проведення рекрутських наборів. Замолоду Ґалаґан вважав, що рекрутчина буквально знекровлює Україну. У своєму щоденнику на початку 1841 р. він занотовує: «Усі села спустошені безперервними рекрутськими наборами, залишилися лише слабкі, малорослі»⁴⁶. Тепер же, будучи повітовим предводителем, Ґалаґан сам мусив брати участь у рекрутському наборі. У своїх тогочасних нотатках він зазначає: «Рекрутський набір є жорстокою річчю, але я мало бачив сцен відчаю, тому що приймалися тільки самі селяни казенні й поміщицькі, з котрих деякі йшли доволі охоче, деякі з радістю [себто для них навіть рекрутчина не здавалася аж надто страшною порівняно з їхнім тогочасним становищем. — Є.К., М.Б.]; я не приймав козаків, але кажуть, що там зовсім іншого роду були сцени»⁴⁷.

Улітку 1850 р. разом з дружиною Ґалаґан вирушив у тривалу закордонну подорож, через що не зміг взяти участь у чергових дворянських виборах, які відбулися у 1851 р., і полишив предводительську посаду, але його заочно було обрано совісним суддею⁴⁸.

⁴⁵ Ibidem, 10–14.

⁴⁶ Ґалаґан, *Журнал (1836–1841)*, 175.

⁴⁷ ІР НБУВ, фонд І Літературні матеріали, опис 1, справа 6923 Ґалаґан Г. Огляд 1849 р. з селянського питання, аркуш 4.

⁴⁸ ІР НБУВ, фонд II Історичні матеріали, опис 1, справа 26787 Формулярний список о службе почетного попечителя Черниговской губернской гимна-

Крім того, з 1853 р. він додатково обіймав і виборну посаду почесного попечителя Чернігівської гімназії⁴⁹. Коли ж на початку царювання Олександра II розпочалася підготовка скасування кріпацтва, Ґалаган цілковито віддався цій справі й у 1857 р. відмовився балотуватися на посаду совісного судді⁵⁰, а 1860 р. залишив і місце почесного попечителя гімназії⁵¹. Перед черговими виборами 1860 р. він прохав губернського предводителя не балотувати його на жодну виборну посаду⁵². Проте обізнаність з адміністрацією та поміщицьким загалом Чернігівщини, набута завдяки службі за дворянськими виборами, насамперед на посаді повітового предводителя, стала йому в пригоді під час розробки і впровадження Селянської реформи, коли він був членом Чернігівського дворянського комітету з селянської справи (1858–1859 рр.) та Чернігівського губернського з селянських справ присутствія (1861–1863 рр.). Крім того, згодом, у 1874–1882 рр., Ґалаган знову перебував на виборній становій службі — обіймав посаду прилуцького повітового предводителя дворянства, проте то був уже пореформений час, який потребує окремого дослідження.

Насамкінець зазначимо, що дворянське станове самоврядування Миколаївської доби, за всіх очевидних вад (бюрократизація, корумпованість тощо), загалом було доволі дієвим засобом залучення «людського капіталу» до адміністрування на місцях і взаємодії регіональних еліт з імперською владою. Воно уможливило комунікацію всередині місцевих дворянських спільнот завдяки зустрічам на зборах, що, у свою чергу, підтримувало соціальну та територіальну ідентичність, а також дозволяло легально маніфестувати громадську думку. Вагомість дворянського самоврядування у громадському житті у царювання Миколи I засвідчується, зокрема, відображенням низки його рис у тогочасній белетристиці.

Соціально-економічні та громадсько-політичні тренди царювання Миколи I відбилися на особистому досвіді дворянської виборної служби українського поміщика Григорія Ґалагана, котрий обіймав посаду повітового предводителя на Чернігівщині під час гранично консервативного кінця Миколаївської доби, що істотно

зи и судьи Черниговского совестного суда титулярного советника Галагана, составлен июня 22 1857 года, аркуш 20–23.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ ІР НБУВ, фонд II Історичні матеріали, опис 1, справа 27443 Г. Ґалаган — С. Гудимі, аркуш 1.

⁵² Ibidem, Г. Ґалаган — М. Бороздні, аркуш 2.

звужувало «вікно можливостей» для застосування на практиці тих ліберальних ідей, які він сповідував. На Ґалагановому прикладі ми бачимо, що на той час найважливішим у предводительській службі став контроль за взаєминами поміщиків з кріпаками, причому предводитель мусив виступати як представник держави, дбаючи передовсім про збереження соціальної та політичної стабільності. Тож Ґалаган переймався запобіганням розбалансування сільського соціуму, напруження в якому підсилювалося через кріпацтво, як з боку поміщиків (уникнення «зайвої суворості», «надмірних робіт»), так і з боку селянства (недопущення деструкції бунту), і це була, мабуть, єдина конструктивна тактика для тогочасного адміністратора-практика, хоча вона й сильно розходилася з ліберальною ідеологією. Водночас приклад Ґалагана засвідчує, що станова виборна служба дозволяла дворянам, які усвідомлювали власну соціальну відповідальність, набути досвіду, що був підставою для їхньої діяльності у реформаторську добу 1860-х–1870-х рр., зокрема під час скасування кріпацтва та організації земського самоврядування.

REFERENCES

- Babak [Chizhov, Fedor]. "Malorossijskaya len." *Biblioteka dlya chteniya* 32 (1839): 17–54.
- Galagan, Hryhorij. *Zhurnal (1836–1841)*. Edited by Maryna Budzar and Yevhen Kovalov. Kyiv: StreamARLine, 2020.
- Kvitka, Grigorij. *Dvoryanskie vybory*. Moskva, 1830.
- Kvitka, Grigorij. *Dvoryanskie vybory, chast vtoraya, ili Vybor ispravnika*. Moskva, 1829.
- Korf, Sergej. *Dvoryanstvo i ego soslovnnoe upravlenie za stoletie 1762–1855 godov*. Sankt-Peterburg: Trenke i Fyusno, 1906.
- Mironov, Boris. *Rossijskaya imperiya: ot tradicii k modernu*. Vol. 1. Sankt-Peterburg: Dmitrij Bulanin, 2014.
- Pavlovskij, Ivan. K istorii poltavskogo dvoryanstva 1802–1902 g.: ocherki po arhivnym dannym s risunkami. Vols. 1–2. Poltava: Frishberg i Zorohovich, 1906–1907.
- Presnyakov, Aleksandr. *Apogej samodержaviya. Nikolaj I*. Leningrad: Brokgauz-Efron, 1925.
- Romanovich-Slavatinskij, Aleksandr. *Dvoryanstvo v Rossii ot nachala XVIII veka do otmeny krepostnogo prava*. Sankt-Peterburg, 1912.

Yevhen Kovalov, Maryna Budzar

NOBLE ELECTIVE SERVICE IN THE RUSSIAN EMPIRE DURING THE REIGN OF NICHOLAS I: GENERAL TRENDS AND PRACTICES IN THE LEFT BANK UKRAINE

The article considers the issue of the activity of noble elected officials in the administrative mechanism of the Russian Empire during the reign of Nicholas I (1825–1855), when the estate stratification stabilized in the conditions of the extreme development of the Russian absolute monarchy. The aim of the article is to analyze how the system of noble self-government functioned at that time, in particular in the “Little Russian provinces” that is in the Poltava and Chernihiv regions. This goal has been realized on three levels — one: the role of the noble self-government in the imperial administrative apparatus, two: identifying the features of the noble electoral culture and their reflection of its features in public opinion, which repelled the contemporary fiction and journalism, and three: a personal experience of the election service of Hryhoriy Galagan, a representant of the Ukrainian nobility, which was a consolidated regional community. The authors emphasize that an important feature of the Russian imperial administrative system was merging of the estate self-government with the local administration, which was especially visible in the work of provincial and county noble marshals. The article proves that the activities of noble elected officials, taking into account the obvious shortcomings (corruption etc.), were generally an effective means of attracting “human capital” to local administration and interaction of regional elites with the government. Service in the self-governing bodies allowed the nobles, who were aware of their own social responsibility, to gain experience that was useful to them during preparation and implementation of the reforms of the 1860s and 1870s, especially the abolition of serfdom. It's confirmed by the example of Hryhoriy Galagan, a rich Ukrainian landowner, who, despite his own critical attitude towards the state administration, joined the public activity due to the fact that he held noble elected positions. Humane, educated and liberal, H. Galagan followed in his service the constructive tactics of maintaining a systemic balance of power at a local level, aimed at preventing social excesses (peasant unrest and excessive exploitation of serfs).

Keywords: Russian Empire, reign of Nicholas I, noble self-government, elected officials, Ukrainian nobility, Hryhoriy Galagan

Ковальов Євген — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка. Досліджує соціальну історію Лівобережної України XIX ст. e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua.

Будзар Марина — кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка. Досліджує історію культури, зокрема культурну історію XIX ст., культурну антропологію в контексті історичної біографістики и регіоналістики. e-mail: m.budzar@kubg.edu.ua.